

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

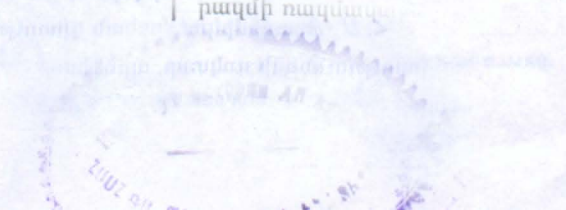

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

Լույս է տեսնում 1995 թվականից տարին չորս

1(47). 2006

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ	Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն
Քոբանջյան Հ. Ս. (նախագահ)	ՄԵԾ ՀՈՐԵԼՅԱՆ
Չիլինգարյան Դ. Ս. (գլխավոր խմբագիր)	<i>Բ. Հ. Հարությունյան, Հայոց գրերի ստեղծման թվականի շուրջ</i> 7
Ազոյան Բ. Բ.	ՄՊԱՈԱԶԻՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՈԱԶՄԱԿԱՆ ՏԵԽՆԻԿԱ
Աղաբեկյան Ա. Ա.	<i>Ռ. Բ. Ալավերդյան, Ա. Դ. Չիլինգարյան, Մթնոլորտի լավերային իոնայման և պաշտպանական համակարգերում դրա որոշ կիրառությունների մասին</i> 13
Այդինյան Ռ. Ա.	ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹՅՈՒՆ
Ապրիանով Է. Ա.	<i>Ա. Մ. Փարսադանյան, ՀՀ ԶՈՒ-ի բուժօգնության վարճացման հիմնական ուղղությունները</i> 19
Գասպարյան Վ. Ս.	ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆԵՔ
Գասպարյան Տ. Շ.	<i>Ա. Ա. Իսկանդարյան, Զինված ուժերում հանցագործի անձնավորության ուսումնասիրման պրոբլեմային առումներ</i> 23
Գրիգորյան Մ. Ա.	ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԻՐԱՎԻՃԱԿՆԵՐ
Իսրայելյան Վ. Ս.	<i>Ռ. Գ. Գևորգյան, Լ. Ս. Բաղումյան, Բնական և տեխնածին բնույթի հարուցված սեյսմիկություն</i> 28
Խաչատուրով Յ. Գ.	ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
Կարապետյան Մ. Ն.	<i>Վ. Հ. Մարգարյան, ԲՈՒՈՒՀ-ների ավագ կուրսերի կուրսանտների ստեղծագործական ակտիվության ձևավորման մեթոդիկայի որոշ հարցեր</i> 42
Կարապետյան Մ. Ս.	<i>Զ. Դ. Ասատրյան, Նախապորակոչային տարիքի անձանց հանցավորության որոշ հոգեբանական առումներ</i> . . 47
Հարությունյան Ա. Թ.	ՈԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ
Հարությունյան Մ. Հ.	<i>Ա. Վ. Հարությունյան, 449 – 451 թթ. Հայոց պատերազմի ռազմավարական ծրագրի մասին</i> 53
Հովակիմյան Ա. Ս. (գլխ. խմբ. տեղակալ)	
Մարգարյան Վ. Հ. (գլխ. խմբ. տեղակալ)	
Մարտիրոսյան Մ. Ս.	
Մարտիրոսով Լ. Ա.	
Մելքոնյան Գ. Գ.	
Մելքոնյան Մ. Գ.	
Միրզաբեկյան Ա. Ռ.	
Միրզոյան Մ. Վ.	
Շաղյան Պ. Ա.	
Մարկիսյան Մ. Ս.	
Մեղրակյան Ս. Գ.	
Տեր-Գրիգորյանց Ն. Գ.	
Փարսադանյան Ա. Մ.	
Քոչունց Կ. Գ.	

ՈԱԶՍԱԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հ. Ժ. *Հարությունյան*, Ալեքսանդր Մակեդոնացու Արևելյան արշավանքը որպես համընդհանրացման քաղաքականություն 62
Ժ. Ս. *Մանուկյան*, ԱՊՀ շրջանակներում կոլեկտիվ անվտանգության ձևավորման գործընթացները և Հայաստանը. 1995 – 2001 թթ. 71

**ՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹՅՈՒՆ.
ԴԵՄՔԵՐ, ՓԱՍՏԵՐ, ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Վ. Հ. *Վիրաբյան*, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը 83

ՀԱՅԱԶԳԻ ԶՈՐԱՎԱՐՆԵՐ

Մ. Լ. *Կարապետյան*, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հրետանու հիմնադիրներ գեներալներ Ռուբեն Պոպոյան, Բրիստափոք Արարատյան 90

ՈԱԶՍԱԿԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌԻ ՆՈՐՈՒՅԹՆԵՐ 94

ՈԱԶՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Դ. Ս. *Չիլինգարյան*, Ուղղագրության փոփոխման հարցի շուրջ 98
Ն. Ս. *Մկրտչյան*, Ա. Մ. *Մովսիսյան*, Դ. Ս. *Չիլինգարյան*, Համարի բառարան 101

ԳԻՏԱԽՈՐՀՐԴԱՏՎԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Ռ. Վ. *Աղուզումյան*, հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
Ն. Հ. *Առաքելյան*, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, Գ. Ե. *Բաղդասարյան*, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Հ. Ա. *Գևորգյան*, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Ռ. Գ. *Գևորգյան*, երկրաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Ա. Հ. *Թոչումյան*, կենսաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Վ. Մ. *Հարությունյան*, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Պ. Ս. *Հերունի*, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Ա. Հ. *Մանթաշյան*, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Է. Գ. *Մինասյան*, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Մ. Մ. *Միրիջանյան*, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Կ. Ս. *Մոսոյան*, տեխնիկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Յու. Ս. *Չիլինգարյան*, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Վ. Ս. *Սարգսյան*, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Հ. Ս. *Միսակյան*, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

«ԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ» («ԱՐՄՅԱՆՏԿԱՅԱ ԱՐՄԻՅԱ»)

ВОЕННО-НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
НАЦИОНАЛЬНЫХ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
ИМЕНИ ДРАСТАМАТА КАНАЯНА
МИНИСТЕРСТВА ОБОРОНЫ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
№ 1 (47). 2006
Издается 4 раза в год

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Котанджян Г. С. (председатель), *Чилингарян Д. С.* (гл. редактор),
Агабекян А. А., *Азоян Б. Б.*, *Айдинян Р. А.*, *Априамов Э. А.*, *Арутюнян А. Т.*, *Арутюнян М. А.*,
Гаспарян В. С., *Гаспарян Т. Ш.*, *Григорян М. С.*, *Исраелян В. С.*, *Карапетян М. Н.*,
Карапетян М. С., *Кочунц К. Г.*, *Маргарян В. Г.* (зам. гл. редактора), *Мартirosов Л. А.*,
Мартirosян С. С., *Мелконян Г. Г.*, *Мелконян М. Г.*, *Мирзабекян А. Р.*, *Мирзоян С. В.*,
Овакимян А. Т. (зам. гл. редактора), *Парсаганян А. М.*, *Саркисян М. С.*, *Седракян С. Г.*,
Тер-Григорьянц Н. Г., *Хачатуров Ю. Г.*, *Шагян П. А.*

СОДЕРЖАНИЕ

ВЕЛИКИЙ ЮБИЛЕЙ

Б. А. Арутюнян. О годе создания армянской письменности 7 (12)*

ВООРУЖЕНИЕ И ВОЕННАЯ ТЕХНИКА

Р. Б. Алавердян, *А. Д. Чилингарян*. О лазерной ионизации атмосферы и некоторых ее применениях в оборонных системах 13 (17)

ВОЕННАЯ МЕДИЦИНА

А. М. Парсаганян. Основные направления развития медслужбы ВС РА 19 (21)

ВОЕННОЕ ПРАВО

С. А. Искандарян. Проблемные аспекты изучения личности преступника в вооруженных силах 23 (27)

ЧРЕЗВЫЧАЙНЫЕ СИТУАЦИИ

Р. Г. Геворкян, *Л. С. Багумян*. Наведенная сейсмичность природного и технического происхождения 28 (40)

ВОЕННАЯ ПСИХОЛОГИЯ И ВОСПИТАНИЕ

В. Г. Маргарян. Некоторые вопросы методики формирования творческой активности у курсантов старших курсов вузов 42 (51)
З. Д. Асатрян. Некоторые психологические аспекты преступности среди лиц допризывного возраста 47 (51)

ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ

С. В. Арутюнян. О военно-стратегической программе Армянской войны 449–451 гг. 53 (60)

* Цифры в скобках обозначают страницу, с которой начинается текст на русском языке.

MILITARY-POLITICAL HISTORY

THE EASTERN CAMPAIGN OF ALEXANDER MACEDONIAN AS THE POLICY OF GLOBALIZATION

H. ZH. HAROUTYOUNIAN, Candidate of Historical Sciences, Dozent

SUMMARY

One of the basic world tendencies of the present – globalization – has more ancient roots. Being still at the stage of the kin-tribal formation tribes were adopting each others achievements. However, the idea of globalization got its more or less systematized form in the epoch of Macedonian conquests of Alexander (334 – 326 B. C.).

The idea of globalization in Alexander's time was carried out by means of interborrowings in the following spheres:

a) lingual one (bilinguism – the official parallel coexistence of the Greek and local languages with their interosculation);

b) cult-religious one (syncretic combination of Greek Gods and deities of various people, the declaration of Alexander himself the son of the Egyptian supreme deity Amon, etc.);

c) the mode of life and customs (the foundation of towns in the type of ancient Greek city states; the spreading of the custom of the payment for the bride among Greeks, that was habitual thing in the Ancient East, etc.).

Alexander's campaign prepared the ground for the spreading of Hellenism in later times.

The historical experience of Alexander Macedonian showed that the idea of globalization meets well-disposed attitude only in that case when it includes in itself national elements of all the people taking part in that process, it is designed with the account of their national peculiarities. Otherwise, when the violent spreading of some national model takes place, the globalization meets hostility and serious resistance of other people and finally is doomed to failure.

THE PROCESSES OF THE FORMATION OF THE COLLECTIVE SECURITY IN THE FRAMES OF THE CIS AND ARMENIA (1995 – 2001)

ZH. S. MANOUKIAN

SUMMARY

The central place in the sphere of the CIS's military-political cooperation is allotted to the Treaty on the collective security which was signed on the 15th of May, 1992 in Tashkent and ratified on the 20th of April, 1994 with the period of five years. After that Armenia, taking an active part in the military-political integration in the frames of the CIS, signed all the basic documents. The function of the Treaty of the collective security was prolonged in 1999. The Armenian-Russian cooperation became a predominating one at the Caucasian direction after the going out of Georgia and Azerbaijan from the Treaty of the collective security. Despite the perceptible results of the cooperation, the military-political integration is irregularly realized and the formation of other inter-state organizations on the territory of the CIS testifies that.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Վ. Հ. ՎԻՐԱԲՅԱՆ, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

1918 թ. մայիսի 28-ին հռչակվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, որի անդրանիկ կառավարության լիազորություններն ստանձնած Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդը իրեն հռչակեց հայկական զավառների գերագույն կառավարիչ և իր առաջնակարգ խնդիրներից մեկը համարեց պետական կառույցների ստեղծումը: Այդ գործընթացը բարդ էր, հակասական և ոչ միանշանակ, ինչը պայմանավորված էր տարածաշրջանում գործող աշխարհաքաղաքական ուժերի որոշակի փոխդասավորությամբ և նրանց միջև մղվող պայքարի ուժգնությամբ:

Հնարավոր չէ պատկերացնել մի պետություն, որը Կոնստանդնուպոլսի պետական անվտանգության համակարգից և նրա բաղկացուցիչ մաս կազմող հետախույզական ու հակահետախույզական ծառայություններից: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախույզության կարևորագույն դեմքերից մեկը՝ Տիգրան Դևոյանցը, գրել է. «Հետախույզությունը պետության աչքն ու ականջն է: Հետախույզական բաժանմունքը խաղաղ ժամանակ կը պատրաստի պատերազմի համար եւ անդադար կուտումնասիրէ թշնամիի ուժերու դասաւորութիւնը, զորաշարժի յատակագիծը, զօրքերու տեսակներն ու որակը, ամրութիւնները, հաղորդակցութեան միջոցները, կապը, մթերքներն ու ռազմամթերքի պահեստները, բերքը, ժողովրդի տնտեսական եւ առողջապահական վիճակը, անոր տրամադրութիւնը, ազգութիւններու փոխյարաբերութիւնը եւ անոնց վերաբերմունքը դէպի պետութիւնը, պահեստի պորամասերը, հրամանատարներու բնաւորութիւնը, գետերու խորութիւնը տարւայ չորս եղանակներ-

րուն, անցնելիք տեղերը, նոր շինուող ճանապարհները, օդակայանները եւ այլն... Մի խօսքով, հմուտ հետախույզը իր գործելակերպի եւ գործունեության մէջ որեւէ սահման չունի, նա պէտք է շարժի պահանջի եւ պայմաններու համեմատ»¹: Հենց այդ նկատառումներից ելնելով՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը 1918 թ. երկրորդ կեսին ձեռնամուխ եղավ պետական-ազգային անվտանգության համակարգի մարմինների ձևավորմանը՝ այդ գործի կազմակերպման համար որոշակի գումարներ հատկացնելով իր չափազանց աղքատիկ բյուջեից: Եվ այսպես. 1918 թ. օգոստոսի 13-ին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Նախարարների խորհուրդը, քննարկելով վիճարկական նախարարության միջնորդությունը՝ ավիացիայի, հետախույզության, ռադիոհեռագրի վրա կատարված ծախսերի ծածկման համար միջոցներ տրամադրելու վերաբերյալ, որոշեց հավանություն տալ ձեռնարկված միջոցառումներին, ինչպես նաև կառավարության հատուկ վարկի հաշվին հատկացնել 6 միլիոն ռուբլի, այդ թվում՝ 20 հազար ռուբլի չնախատեսված ծախսերի համար, 20 հազար ռուբլի հետախույզության համար, ևս 20 հազար ռուբլի՝ հակահետախույզության համար²: Այնուհետ է, որ հետախույզությանը հատկացվող գումարները չափազանց փոքր էին. անգամ հարևան Վրաստանն իր հետախույզության կարիքների համար հատկացրեց

¹ Տիգրան Դևոյանց, Հետախույզի մը յուշերը: Փարիզ, «ՎԷՄ», 1938, հմ. 3:
² Տես Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱՍ), պ. ք. 201, ց. 1, գ. 484, թ. 9. պ. ք. 202, ց. 1, գ. 13, թ. 12, պ. ք. 204, ց. 1, գ. 216, թ. 1:

անհամեմատ ավելի մեծ գումարներ: Դժվարությամբ լցնելով պետական գանձարանը՝ ՀՀ կառավարությունը նույնքան դժվարությամբ էլ հատկացումներ էր կատարում հետախույզական և հակահետախույզական ծառայությանը: Հետագայում, ելնելով հանրապետության ֆինանսական հնարավորություններից, կառավարությունն սկսեց ավելի մեծ հատկացումներ կատարել: Այսպես, Նախարարների խորհրդի 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ի նիստում որոշվեց հետախույզության և հակահետախույզության գործի կազմակերպման ու ընթացիկ գործունեության ծավալման համար հատկացնել 535 հազար ռուբլի³: Նախարարների խորհրդի 1920 թ. մայիսի 8-ի նիստում (նիստ 254^ա), որը վարեց Հ. Օհանջանյանը, լավեց պինդորական նախարարի վեկուցումը հետախույզության և հակահետախույզության բաժանմունքին մայիս ամսվա ծախսերի համար 657 հազար ռուբլի հատկացնելու մասին և որոշում ընդունվեց նշված գումարը հատկացնել 40 միլիոնանոց հատուկ ֆոնդից⁴:

Հետախույզական և հակահետախույզական մարմիններն ստեղծվեցին ու կազմակերպական գործընթաց անցան ՀՀ պինդորական նախարարության Գլխավոր շտաբի կազմում: Գլխավոր շտաբն իր ստեղծման պահից ուներ հետևյալ բաժինները՝ ընդհանուր (պետ՝ կապիտան Մ. Ի. Գվեռնիկի), օպերատիվ (պետ՝ փոխգնդապետ Վ. Պրիտոմանով), հետախույզական (պետ՝ փոխգնդապետ Ա. Կ. Շենուր (Սարդարապատի հերոսամարտի ժամանակ եղել է հայկական զորքերի Սարդարապատի պորախմբի շտաբի պետ և 1967 թ. Ֆրեզնոյում հրատարակել է բարձրարժեք հուշեր այդ օրերի մասին⁵), 1919 թ. սեպտեմբերից մինչև 1920 թ. ապրիլ՝ կապիտան Վ. Գ. Մուրադյան (ան-

կուսակցական), 1920 թ. ապրիլից մինչև հունիսի վերջը՝ կապիտան Ս. Դեոյանց (ՀՀԴ անդամ, իր իսկ վկայությամբ Դրոյի դասընկերն էր), 1920 թ. հուլիսից մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը (դեկտեմբերի 2-ը)՝ պորուչիկ Մ. Ն. Դոդոխյան): Հետախույզական բաժանմունքը կազմակերպվեց հատուկ գաղտնի պլանի համաձայն: Ըստ այդ պլանի այն, բացի պետից և նրա երկու օգնականներից, որոնցից մեկը ղեկավարելու էր հակահետախույզությունը, պետք է ունենար մեկ ավագ և մեկ կրտսեր գրագիրներ, որոնք պետք է վարեին հետախույզական գրագրությունը⁶:

Հետախույզական բաժնի համակարգում աշխատեցին նաև պողպորուչիկ Լևոն Բաշինջաղյանը (հանձնարարությունների գծով սպա, այնուհետև՝ հետախույզության մշտական գործակալ Վրաստանում, հայ մեծ նկարիչ Գևորգ Բաշինջաղյանի որդին), ենթասպա Արշակ Սարգսյանը (մշտական գործակալ Բաքում), Գրիգորի Երամովը (ղիտորդ Վրաստանում), պողպորուչիկ Միմոն Հովսեփյանը (գրասենյակի և Ղամաշլուում հետախույզության վարիչ) և ուրիշներ: Հակահետախույզության գործունեությունը ղեկավարում էր Նորին Մեծության Ռուսիական ռազմաճակատի պորակայանին կից Մեծովյան նավատորմի գլխավոր հրամանատարի շտաբի հետախույզության և հակահետախույզության բաժնի նախկին պետ, գործերի բերումով ծովակալ Կոլչակին անձամբ լավ ճանաչող, ծովակալության գծով պորուչիկ Արտեմի Նիկիտայի Հովհաննեսովը՝ Հովհան Խան-Կոտուրսկին, որը, գալով հայրենիք, նվիրվեց երկրի անվտանգության համակարգի ստեղծման գործին⁷, ինչի վկայությունն է պինդորական նախարարի պարտականությունները կատարող գեներալ-մայոր Ա. Դոլոխանովի ստորագրությամբ օգոստոսի 7-ի հմ. 14 հրամանագիրը, որի հիման վրա Խան-Կոտուրսկին օգոստոսի

³ Տես ՀԱՍ, պ. ֆ. 199, ց. 1, գ. 100, թ. 194, գ. 249, թ. 1:
⁴ Տես նույն տեղում, գ. 146, թ. 82, պ. ֆ. 202, ց. 1, գ. 107, մաս 2-րդ, թ. 87:
⁵ Տես «Սարդարապատի հերոսամարտը, Ալեքսանդր Կ. Շենուր. Մասնակցողի Յուշեր»: Ֆրեզնո, 1967:
⁶ Տես ՀԱՍ, պ. ֆ. 204, ց. 1, գ. 132, թթ. 54-55:
⁷ Տես ՀԱՍ, պ. ֆ. 199, ց. 1, գ. 29^ա, թ. 215, կ. ֆ. 91, ց. 3, գ. 3594, թթ. 2-20, նաև՝ «ՎԷՄ», 1938, Յունվար - մայիս, հմ. 2, էջ 49:

5-ին ընդգրկվեց Գլխավոր շտաբի սպա-յակազմում⁸:

Ռազմական գերատեսչության գծով 1919 թ. ապրիլի 14-ի հրամանագրի համաձայն հետախույզական բաժանմունքի անմիջական խնդիրներից էին հակառակորդի և տեղանքի վերաբերյալ տեղեկության հավաքումը, մշակումը և ժամանակին վորքերին հաղորդումը, բրիգադների շտաբների կողմից կատարվող հետախույզական աշխատանքի ղեկավարումը, լըրտեսության դեմ պայքարի կազմակերպումը, հետախույզության համար հատկացվող գումարների հաշվառումը:

Այդ համակարգն սկսեց աշխատել և դարձավ հետախույզության գործի կազմակերպման կարևոր օղակ ինչպես հանրապետության ներքում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս՝ մասնավորապես Վրաստանում, ինչ-որ չափով Ադրբեջանում, Հյուսիսային Կովկասում և այլուր:

Այսպես, հետախույզության սպաները և աշխատակիցները որոշակի մասնակցություն ունեցան Հայաստանի մի շարք շրջաններում մահմեդական տարրերի, թուրք ու ադրբեջանական գործակալների դեմ մղված պայքարում: Այս առումով պետք է կարևորել, օրինակ, գնդապետ Մ. Մ. Չինկելիչի և այլոց դերը վրաց-հայկական 1918 թ. դեկտեմբերյան երկշաբաթյա պատերազմում, փոխգնդապետ Ա. Կ. Շենուրի ակտիվ մասնակցությունը 1919 թ. սկզբին Նոր Բայազետի գավառի մահմեդականների խռովության ճնշման ուղղությամբ ձեռնարկված «Չող-Բասարգեչարյան» հրաշալի օպերայիային, որը նաև հայկական բանակի և հետախույզության համագործակցության լավագույն Լջերից է, ինչպես նաև պորուչիկ Հովհան Խան-Կոտուրսկու գործունեությունը Շարուր-Նախիջևանում, Լապիստանում, և այլն:

Հայկական հետախույզական ծառայությունը բացահայտեց Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության քողի տակ գործող հատուկ ծառայությունների մեթոդայությունները:

Այդ մասին շատ բազմաշանակ վկայություններ կան: Տես ՀԱՍ, պ. ֆ. 204, ց. 1, գ. 40, թ. 23:

յում և Ս. Դեոյանցը. «Երևանում գտնուող Ատերբեյջանի դիվանագիտական միսիան ոչ միայն անսովոր արագությամբ յայտնում էր Թիֆլիս և Բագու Հայաստանի վորքերի դասաորոշեան և վորքերի ու ռազմամթերքի փոխադրությանց մասին, այլև իր ձեռքի տակ ունեցած էր Հայաստանի գաղտնի հրամանագրերն ու հրահանգները:

Հայաստանը իր Խորհրդարանի մէջ տեղ էր տուել և մահմեդականներին, որոնց պատգամաւորների ընտրութեան համար Ատերբեյջանի կառավարութիւնը բաց էր թողել 40000 ռուբլի: Նրանց բազմաթիւ լրտեսները ամէն օր անարգել կերպով Երեւանի թաթարական թաղի ետեւի կողմից անցնում էին Թոխմախեան Գեօլը և նրա մոտից գնում Շարուր-Նախիջևան, Բէյուկ Վ.Ղի, Չանգիբասար՝ Երեւանից փոխադրելով այնտեղ ռազմամթերք, հրահանգներ, լուրեր, ու տեստեղէն... Եթէ Ատերբեյջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը չէր գոտի վրայ յայտնուէր «աւապկների» կողմից, Թիֆլիսի վրայով Բագուից ուղարկուած գումարով միայն Շարուր-Նախիջևանի շրջանի թաթարական բանակի թիւը պէտք է հասնէր 10000-ի. նոյն համեմատութեամբ պէտք է աւելանար կոռուղ թաթարների թիւը Բէյուկ-Վիդիի, Չանգիբասարի և այլ շրջանների մէջ, և ամբողջ Հայաստանի հայութիւնը պիտի գտնուէր բնաջնջման սպառնալիքի տակ»⁹:

Միանգամայն օրինաչափ է, որ այդ տարիներին հայկական հատուկ ծառայությունների՝ հետախույզական և հակահետախույզական բաժանմունքի աշխատակիցները վերահսկեցին նաև Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաք Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության գործունեությունը և գաղտնավերծեցին նրա կողմից Բաքու ուղարկված մի շարք ծածկագրված հեռագրեր, ինչը հնարավորություն տվեց բացահայտելու թշնամական գործունեության որոշ կարևոր կողմեր: Այսպես, հետախույզությունը բացահայտեց, որ

⁹ Տե՛ս Ս. Դեոյանց, Կեանքիս արուագներից: «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, հմ. 4 (249):

Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Միր Բաբանի կողմից Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարին 1919 թ. սեպտեմբերի 18-ին (հմ. 736) և սեպտեմբերի 21-ին (հմ. 757) ուղարկված հեռագրերում կան հետաքրքրական մանրամասներ: Օրինակ՝ առաջին հեռագրում Միր Բաբանը արտաքին գործերի նախարարին տեղեկացնում էր, թե Բաբվի հայկական գործակալը հայկական հակահետախուզության պետին հաղորդել է, որ հատուկ հանձնարարությունների գծով սպա կապիտան Քատմբեկովը և կոռնետ Ալի խան Մակինսկին Ադրբեջանի հակահետախուզությունում հաշվառման մեջ են: Միր Բաբանը հաղորդում էր նաև, որ հայկական հատուկ ծառայությունները բացահայտել են իրենց գործունեությունը Երևանում և իր երկրի արտաքին գործերի նախարարին խնդրում էր իրենց ընդգրկել Ադրբեջանի բանակի կազմում¹⁰: Իսկ սեպտեմբերի 21-ի հեռագրի գաղտնագրածումից ակնհայտ դարձավ, որ Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը տեղեկություններ էր հաղորդում այն մասին, որ Հայաստանում ընթանում է 19-ից 30 տարեկանների պորահավաք, որ Երևանի քաղաքայնու Ա. Շահխաթունին մեկնել է Գիլիջան՝ դիրքերն անձամբ ստուգելու համար¹¹: Այսինքն՝ Միր Բաբանը Երևանում լրտեսությամբ էր պաշտոնավարում, իսկ երիտասարդ հայկական հակահետախուզությունը ուշի ուշով հետևում էր թշնամուն և վնասագրերում նրա մեքենայություններն ու խարդախ գործարքները:

1920 թ. մայիսի կեսերին ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության տեղեկատվական բաժինը¹² ՀՀԴ Բյուրոյին, ՀՀ արդարադատության, ներքին գործերի և պինվորական նախարարություններին, բանակի սպարապետ գնեբալ Թ. Նա-

պարբեկյանին, խորհրդարանի նախագահին, Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին, Բաթումում ընդհանուր հյուպատոսին, Հայաստանի պատվիրակությանը Փարիզում, Հայաստանի Հանրապետության դեսպաններին Իտալիայում, Լոնդոնում, Վաշինգտոնում և այլուր հղեց մի հեռագրի-հաղորդագրություն այն մասին, որ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության կողմից հրապարակվել է Երևանում Ադրբեջանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչության աշխատակիցների ու նրանց գործակալների միջև փոխանակված ողջ գաղտնի գրագրությունը: Այն վերաբերում է Հայաստանում Ադրբեջանի կառավարության և նրա ներկայացուցչի կատարած հակապետական, հակահայկական ագրեսիվ գործունեությանը՝ ուղղված Հայաստանի շրջաններում հակապետական հոսանքների և ելույթների կազմակերպմանը, Չանգիբասարում ապստամբական դրոշմի սրմանը, ՀՀ իշխանությունների տապալմանը և ՀՀ տարածքի օրինական ու անբաժանելի մասը կազմող Չանգիբասարի շրջանի բռնակցմանը Ադրբեջանին¹³: 1920 թ. հունիսի 3-ին ՀՀ պինվորական դատարանում լսվեց Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության նախկին աշխատակիցների դատը: Նրանք մեղադրվում էին տարբեր քրեական-քաղաքական հանցանքների, մասնավորապես Չանգիբասարյան խոտովարարներին աջակցության և այնտեղ անկարգությունների հրահրման մեջ. ի դեպ, այդ ամենը կատարվել էր Երևանում Ադրբեջանի Հանրապետության դիվանագիտական հավատարմատար Թեմուր Բեկ Մակինսկու անմիջական հանձնարարությամբ:

Հայկական հետախուզական ծառայության պատմության ուղագրով էջերից է դեպի Էրպրում, Վան և Արևմտյան Հայաստանի այլ կարևոր քաղաքներ 1919 թ. գարնանը կապիտան Տիգրան Դեղյանցի կատարած այցը, նրա գործունեությունը

¹³ Տես ՀԱՍ, պ. ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 2-րդ, թթ. 284, 288, 290, գ. 461, թթ. 24-27, 28-31, 40:

¹⁰ Տես ՀԱՍ, պ. ֆ. 199, ց. 1, գ. 73 (71), թ. 155:
¹¹ Տես նույն տեղում, թ. 156:
¹² Այդ բաժինն ստեղծվել էր 1919 թ. ապրիլի սկզբին արտաքին գործերի նախարարությանը կից՝ որպես Տեղեկատվական բյուրո, որը պետք է ծառայեր ՀՀ պինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի խընդիրներին (տես ՀԱՍ, պ. ֆ. 200, ց. 1, գ. 155, թ. 24):

Կոստանդնուպոլսում¹⁴: Հայկական հետախուզական ծառայությունը ի դեմս Տիգրան Դեղյանցի և նրա կազմակերպած խմբի իր հենակետն ունեցավ Թուրքիայի սրտում՝ Կոստանդնուպոլսում, որտեղից Հայաստան ուղարկվեց կարևոր տեղեկություններ քաղաքական փոփոխությունների, քննադատական ուժերի ձեռնարկումների և Դաշնակիցների վերաբերմունքի ու դիրքորոշման մասին: Վառ էր, որ Պոլսից մեկնելուս միջոցին այնտեղ թողնեցի մի կորիզ, որ խոստացաւ պարբերաբար, առանց վարձատրության, Հայաստանի սիրոյն համար, ուղարկել ինձ կարևոր հետախուզական լուրեր, առնչություն ունեցող Հայաստանի հետ: Այդ կորիզը՝ հին, փորձուած հայ հետախուզներից էր բաղկացած¹⁵:

1919 թ. աշուն - 1920 թ. ձմեռ ժամանակահատվածում Տ. Դեղյանցի կողմից Պոլսից ուղարկված, ինչպես նաև արդեն նրա բացակայությամբ այնտեղից ստացված հեռագրերի, պնդույթների ու ամփոփագրերի, դրանց նշանակության մասին գրում է նաև Ռ. Հովհաննիսյանն իր հանրահայտ «Հայաստանի Հանրապետություն» քառահատոր գրքաշարում¹⁶:

Թեև ՀՀ հատուկ ծառայությունները ներգրավվեցին պետական անվտանգության ապահովման գործում և անգամ հասան որոշակի հաջողությունների, սակայն դրանց կազմակերպվածքի ու գործունեության կատարելագործման ուղղությամբ աշխատանքները չդադարեցվեցին: Մասնավորապես՝ պինվորական նախարարության գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար Հովհան Խան-Վոտորուկու կողմից Գլխավոր շտաբի պետին 1919 թ. մայիսի 2-ին ներկայացված պնդույթում, ինչպես նաև պինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար փոխգնդապետ Ալեք-

սանդր Շենուրի 1919 թ. մայիսի 21-ի պնդույթում՝ ուղղված պինվորական նախարար գնեբալ-մայոր Քրիստափոր Գեբասիմի Արարատյանին (պինվորական նախարարի պարտականությունները կատարել է 1919 թ. մարտի 27-ից մինչև 1920 թ. ապրիլի 3-ը¹⁷), առաջարկվեցին սկզբունքային ռազմաքաղաքական մոտեցումներ հետախուզական գործի կազմակերպման և նրա գործունեության արդյունավետության մեծացման համար արտաքին գործերի նախարարության, նրա ներկայացուցչությունների (այդ թվում՝ դեսպանատներ, հյուպատոսարաններ և այլն) և հետախուզական ծառայությունների միջև սերտ համագործակցություն հաստատելու, արտասահմանում գործող հայ հետախուզների և աջակցելու և օգնելու նկատմամբ¹⁸:

Հետագայում՝ 1920 թ. ապրիլի 8-ին, ՀՀ Նախարարների խորհուրդը, լսելով պինվորական նախարարի պնդույթներ արտասահմանում հետախուզական և հակահետախուզական գործի կազմակերպման մասին, որոշում կայացրեց այդ գործունեությունը ենթարկել ՀՀ դեսպանների հսկողությանը¹⁹:

Հաջորդ քայլը Թիֆլիսում հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից պինվորական վարչության ստեղծումն էր. հարյուր լավեց Նախարարների խորհրդի 1919 թ. ապրիլի 8-ի նիստում և կայացվեց դրական որոշում: Նախարարների խորհուրդը կարևորեց Թիֆլիսում պինվորական ներկայացուցչության հիմնումը²⁰, քանզի այնտեղ արդյունավետ գործունեության ծավալումը կնշանակեր պաշտպանել Հայաստանի Հանրապետության ռազմավարական շահերը և ամրապնդել երկրի աշխարհաքաղաքական

¹⁷ Տես «ՈՒրբաթ», 1990 թ. մայիսի 25:
¹⁸ Տես ՀԱՍ, պ. ֆ. 200, ց. 1, գ. 155, թ. 24:
¹⁹ Տես ՀԱՍ, պ. ֆ. 201, ց. 1, գ. 489, թ. 62, պ. ֆ. 278, ց. 1, գ. 11, թ. 16:
²⁰ Տես ՀԱՍ, պ. ֆ. 199, ց. 1, գ. 100, թ. 62 (այդ ներկայացուցչությունը, իր կազմում ունենալով ընդամենը 8-10 աշխատակից, 1919 թ. նոյեմբերի 27-ին ՀՀ խորհրդարանի որոշմամբ կազմալուծվեց, և Թիֆլիսում ՀՀ պինվորական գործերի վարույթը սկսեց կատարել Հ. Ա. Զիլմիրյանի վրա):

դիրքը տարածաշրջանում: Նախարարների խորհրդի այդ նիստում արձանագրվեց այն փաստը, որ գինվորական գործակալը նշանակվում է գինվորական և արտաքին գործերի նախարարների փոխադարձ համաձայնությամբ, ներգրավվում է դիվանագիտական ներկայացուցչության կազմի մեջ և գործում նրա ղեկավարի ցուցումների համաձայն՝ որպես գինվորական վարձատրվելով ի հաշիվ գինվորական վարկերի: Նախարարների խորհուրդը արտաքին գործերի նախարարին հանձնարարեց կազմել Թիֆլիսի գինվորական գործակալի գրասենյակային, ներկայացուցչական և այլ ծախսերի նախահաշիվ 9 ամսվա համար՝ 1919 թ. ապրիլի 1-ից մինչև տարեվերջ հատկացնելով 90 հազար ռուբլի²¹:

Անվտանգության համակարգի կայացման ճանապարհին կարևոր քայլ էր նաև ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչություններին կից (դեսպանություններ, հյուպատոսություններ և այլն) գինվորական կցորդների հաստատության ստեղծումը. նախահաշիվը և աշխատակարգը 1919 թ. հունիս – հուլիս ամիսներին արդեն հաստատված էին²²:

Հետագայում կազմակերպական բրնոյթի որոշակի ջանքեր գործադրվեցին հետախուզական ծառայության և արտաքին գործերի նախարարության վանական կառույցների միջև փոխադաստի համագործակցության ապահովման ուղղությամբ:

Սակայն արտաքին գործերի նախարարության և հետախուզական ծառայության միջև հարաբերություններն ամենին էլ հարթ չէին և երբեմն ընթանում էին փոխադարձ պահանջատիրության և անհարկի քաջքուկի մթնոլորտում: Օրինակ՝ 1919 թ. հունիսի 18-ին արտաքին գործերի նախարարին ուղղված գրությամբ (հմ. 3833) Գլխավոր շտաբի պետ Շնևուրը խնդրում էր շտապ հաղորդել և առաջիկայում էլ տեղյակ պահել, թե հետախուզական բաժանմունքի կողմից ներկայացված տեղեկություններից որոնք

են ոչ ճիշտ, ինչպես նաև կատարել դիվանագիտական ներկայացուցչության ստացված տեղեկությունների փոխանցում²³: Իսկ արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղարը Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետին ուղղված 1919 թ. հունիսի 19-ի գրության մեջ (հմ. 179) շեշտում էր, որ տվյալ պահին հնարավոր չէ առանձին փաստերով հայտնել, թե հետախուզական բաժնի կողմից ներկայացված որ տեղեկություններն են ոչ ճիշտ եղել, սակայն հետախուզական բաժանմունքի կողմից հունիսի 8-ին ներկայացված ամփոփագրի վերջին տեղեկությունները (Թիֆլիսում կատարվող պորահավաքի և Խորհրդային Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Վրաստանի, Բուլղարիայի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների մասին) Թիֆլիսից ստացված հաղորդագրությունների համաձայն չեն համապատասխանում իրականությանը²⁴:

Նշված երկու փաստաթղթերն էլ վկայում են, որ նորաստեղծ հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունների գործունեությունը հանդիպում էր դժվարությունների, երբեմն էլ նրանց կողմից թույլ էին տրվում սխալներ ու բացթողումներ, ինչը պատահում է բոլոր երկրների հատուկ ծառայությունների պրակտիկայում: Պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ ՀՀ հատուկ ծառայությունների կայացման գործընթացը բարդ էր, ոչ միանշանակ, իսկ արտգործնախարարության հետ հարաբերությունները հստակ չէին. թեև բոլոր երկրներում էլ արտաքին քաղաքական գերատեսչությունը մշտապես եղել է արտաքին հետախուզական ծառայության գլխավոր կազմակերպիչն ու ղեկավարը, Հայաստանի Հանրապետության արտգործնախարարության պաշտոնյաները հեռու էին մնում հետախուզական ծառայություններից, չէին վստահում, կասկածի էին ենթարկում հետախուզական ծառայությունների գործունեության արդյունք-

²³ Տես ՀԱԱ, պ. ֆ. 201, ց. 1, գ. 489, թ. 62, պ. ֆ. 278, ց. 1, գ. 11, թ. 16:
²⁴ Տես ՀԱԱ, պ. ֆ. 200, ց. 1, գ. 155, թ. 32:

ները: Այս ամենը հանգեցնում էր թյուրբմբռնումների և բացասական հետևանքների՝ վնաս հասցնելով Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ազգային-պետական անվտանգությանը:

Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքը, բացի իր ընթացիկ աշխատանքից, նաև ձեռնարկեց հեռանկարային գործունեություն, մասնավորապես որոշակի ջանքեր գործադրեց հետախուզության բնագավառի համար անհրաժեշտ կադրերի պատրաստման ուղղությամբ, կադրեր, որոնք պետք է տիրապետեին ֆրանսերենին, անգլերենին, թուրքերենին²⁵: Այդ ծանր տարիներին նույնիսկ արվեցին ռազմական և հետախուզական կադրերի ուսուցման դասընթացներ կազմակերպելու փորձեր: Այս առումով հատկանշական է ռազմական և այլ կադրերի ուսուցումն ու պատրաստումը ֆրանսիայում կազմակերպելու նախաձեռնումը: Այդ ուղղությամբ 1920 թ. աշնան սկզբին կատարվեցին կոնկրետ քայլեր, սակայն 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին սկսված թուրք-հայկական աղետալի պատերազմը ձախողեց այդ պլանները:

Այն, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները

²⁵ Տես ՀԱԱ, պ. ֆ. 204, ց. 1, գ. 104, թ. 61:

րը իրենց ընձեռված հնարավորությունների և առկա կադրերի շրջանակներում փորձել են աշխատել առավելագույն արդյունավետությամբ, ակնհայտորեն երևում է մի շարք փաստաթղթերի անկողմնակալ և մանրագին վերլուծությունից: Սակայն նրանք, հաղթահարելով ահռելի ֆինանսատնխնդիկական և կադրային դժվարություններ, այդուհանդերձ ի վիճակի չեղան կանխելու ներքին ու արտաքին իրավիճակի սրումը Թուրքիայի, Վրաստանի, Ռուսաստանի և այլ պետությունների շահադիտական քաղաքականության ու գործելակերպի, նրանց հատուկ ծառայությունների քայքայիչ գործունեության հետևանքով: Ֆինանսատնտեսական դժվարությունները, կադրային սովը, օպերատիվ աշխատանքի փորձի գրեթե բացակայությունը, կտրվածությունը Հայաստանի նկատմամբ նախկինում աշխարհաքաղաքական հետաքրքրություն ունեցած Ռուսաստանից, նրա ուսումնական և ռազմածանոթական կառույցներից, ազգամիջյան հարաբերությունների խեղդուկ միջավայրը և գերպահանջապես արևմտամետ տրամադրությունները ի դերն հանեցին անշափ դժվարի պայմաններում հայկական հետախուզության և հակահետախուզության ձեռքբերած հաջողությունները: